

UZROCI, POSLEDICE I PREVENCIJA VRŠNJAČKOG NASILJA

Jasmina Igrački

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

jasminaigracki@yahoo.com

Apstrakt:

Jedno od najočiglednijih problema sa kojima se suočavaju mladi i društvo, jeste vršnjačko nasilje. Etiologija i fenomenologija problema zahtevaju pre svega blagovremeno prepoznavanje i razumevanje ove izuzetno složene pojave, na svim nivoima. Prevencija vršnjačkog nasilja zahteva podizanje društvene svesti o ozbiljnosti problema, kao i shvatanje značaja borbe protiv istih.

Svedoci smo da, iako su u Posebnom protokolu predstavljene preventivne aktivnosti i definisane uloge svih onih koji su na neki način deo života dece, vršnjačko nasilje (emocionalno, fizičko, digitalno) je u ekspanziji, i postaje vidljivo tek kada incidenti zadobiju medijsku pažnju.

Prema rezultatima istraživanja, 13% do 51% ispitanih učenika, ponaša se tako da sebe i osobe iz svog okruženja izlaže različitim rizicima na društvenim mrežama. Više od 70% ispitanih učenica uzrasta 14-17 godina i 56% učenika videlo je na internet slike krvi i nasilja prema drugim osobama ili životinjama. Skoro četvrtina ispitanih učenika uzrasta 9-17 godina (23%) doživela je vršnjačko nasilje u toku prethodne godine, na internetu tj. preko digitalnih tehnologija ili uživo. Skoro trećina dece i mladih uzrasta 11-17 godina iz ovog istraživanja pristupila je veb-sajtu pornografskog sadržaja u poslednjih godinu dana.

Ključne reči: deca, nasilje, viktimizacija, pravna zaštita, prevencija.

CAUSES, CONSEQUENCES AND PREVENTION OF PEER VIOLENCE

Abstract

One of the most obvious problems facing young people and society is peer violence. The etiology and phenomenology of the problem require above all timely recognition and understanding of this extremely complex phenomenon, at all levels. Prevention of peer violence requires raising social awareness of the seriousness of the problem, as well as understanding the importance of fighting against it.

We are witnesses that, although the Special Protocol presents preventive activities and defined procedures in the protection of children from violence, in which the role of everyone involved in the life and work of children, peer violence (emotional, physical, digital) is expanding, and becomes visible only when incidents gain media attention.

According to the results of the research, 13% to 51% of the surveyed students behave in such a way that they expose themselves and people from their environment to various risks on social networks. More than 70% of female students aged 14-17 and 56% of male students have seen images of blood and violence against other people or animals on the Internet. Almost a quarter of the surveyed students aged 9-17 (23%) experienced peer violence during the previous year, on the Internet, i.e. through digital technologies or live.

Almost a third of children and young people aged 11-17 in this survey have accessed a pornographic website in the last year.

Key words: children, violence, victimization, legal protection, prevention.

UVOD

Mladi se danas nalaze pred mnogim iskušenjima. Postmoderno društvo karakteriše vrednosna dezorijentacija koja se posebno odražava na mlade. Mladi u ovom konfuznom vremenu traže neki smisao života, u asocijalnom, destruktivnom ponašanju, u vandalizmu, sebičnosti, prepuštanju instiktima, zavisnosti od alkohola, droge, seksa, uživanju bez granica, samovolji, nasilju, kriminalu.“ Često su izloženi životnim poteškoćama, a pritom, lišeni su pomoći porodice, zajednice, škole, ali i društva u celini.

Vršnjačko nasilje predstavlja sve češći problem u školama širom sveta, a njegove posledice mogu biti dalekosežne kako za pojedince tako i za društvo u celini. Vršnjačko nasilje, često definisano kao ponavljano, namerno nasilno ponašanje od strane jednog ili više učenika prema vršnjacima, može se manifestovati u različitim oblicima – fizičkom, verbalnom, psihološkom i digitalnom. Ovaj fenomen nije nov, ali sa razvojem tehnologije, posebno društvenih mreža, vršnjačko nasilje poprima nove dimenzije i postaje još teže za kontrolisanje i prevenciju.

Škola ima veliku ulogu u životu učenika. Ona ima svoju obrazovnu i vaspitnu funkciju. Obrazovna funkcija tiče se znanja koje učenik stiče u školi, ocena koje na osnovu znanja dobija i mogućnosti da, na osnovu toga obezbedi posao i materijalni status. Vaspitna uloga se po pravilu, u poslednje vreme, stavlja u drugi plan može se reći da sam obrazovno-vaspitni rad u velikoj meri predstavlja preventivni rad na sprečavanju pojave, ispoljavanja i ponavljanja nasilnog ponašanja. Upravo škola kao mesto najvidljivije interakcije između učenika ima neograničene mogućnosti, ali i odgovornost da deluje u tom pravcu. Ovaj segment školskog procesa, zaokuplja znatno više pažnju javnosti. Javlja se velika bojazan i zabrinutost zbog poremećenog sistema vrednosti, navika koje deca usvajaju u školi, zbog nasilja koje dete doživljava ili gleda u školi. Ukoliko je nasilje u školi svakodnevno, dete će nasilje usvojiti kao način života, a vrednosti povezane sa nasiljem kao lične društvene vrednosti. Škola bi trebalo da kao obrazovna i vaspitna ustanova, predstavlja bezbedno mesto na kome će se vršiti između ostalog, i socijalizacija dece. Međutim, u praksi je situacija potpuno drugačija. Naime, prema sprovedenom istraživanju 2013. godine ((Popadić, Plut, 2007; Popadić, Plut et al, 2014), vršnjačkom nasilju bilo je izloženo čak 44% učenika i to u periodu od tri meseca koja su prethodila istraživanju. Verbaio nasilje doživelo je njih 45,8%, fizičko, ali i socijalno nasilje 33%, a onih koji su se izjasnili kao počinioci čak 21%. Kao počinioci psihičkog nasilja češće se javljaju dečaci nego devojčice, s tim da su oni i češće žrtve nasilja, ne samo svojih vršnjaka već i odraslih (Ćeriman et al., 2015).

Statistike pokazuju da je značajan procenat učenika izložen nekom obliku vršnjačkog nasilja tokom školovanja. Prema istraživanjima, između 20% i 30% dece širom sveta doživljava vršnjačko nasilje na dnevnom nivou, što ukazuje na globalni

karakter ovog problema. U Srbiji, istraživanja pokazuju slične trendove, pri čemu su najčešći oblici nasilja verbalno i digitalno maltretiranje.

Prema Smith-u, faktori koji utiču na nasilje u školama mogu da se podele na: vrstu škole i klimu koja vlada u školi, karakteristike grupe vršnjaka, karakteristike učenika (pol, uzrast, etnička pripadnost, porodične prilike, posebne obrazovne potrebe), kao i na istorijske trendove. (Smith, 2006). Zbog njihovog uzrasta, fizičkog i psihičkog stanja deca su posebno podložna viktimizaciji, različitim oblicima nasilja. Studije o rasprostranjenosti nasilja, koje su obuhvatile 96 zemlje, pokazuju da je jedna milijarda dece širom sveta između 2 i 17 godina, doživela neki oblik nasilja (Hilis, Mersi, Amobi i Kres, 2016). Deca su najranjiviji i najosetljiviji članovi društva, a nasilje izuzetno destruktivno utiče na njihovo zdravlje, psihološko i socijalno blagostanje.

Posledice vršnjačkog nasilja su duboke i višestruke. Žrtve često pate od niskog samopouzdanja, anksioznosti, depresije, pa čak i ozbiljnijih psiholoških poremećaja. Nasilnici, s druge strane, takođe trpe posledice, iako na drugačiji način – kod njih postoji veća verovatnoća za razvoj antisocijalnog ponašanja i delikvencije u kasnijem životu. Društvo kao celina takođe trpi, jer ne samo da se suočava sa povećanim troškovima u vezi sa zdravstvenim i socijalnim sistemom, već i sa generacijama mladih ljudi koji se suočavaju s dugoročnim negativnim posledicama.

Razumevanje uzroka vršnjačkog nasilja i posledica koje ono izaziva od suštinskog je značaja kako bi se razvile efikasne strategije prevencije i intervencije. Ovaj rad ima za cilj da istraži glavne uzroke vršnjačkog nasilja, kako na individualnom, tako i na socijalnom i kulturnom nivou, kao i posledice koje ono izaziva. Takođe, rad će se baviti analizom postojećih strategija prevencije i predložiti moguća unapređenja kako bi se efikasnije suzbila ova vrsta nasilja u školama i zajednicama. Kroz detaljnu analizu faktora koji doprinose nasilju među vršnjacima, biće moguće ponuditi konkretne smernice za smanjenje ovog problema i stvaranje bezbednijeg školskog okruženja. Prepoznavanje ključnih uzroka vršnjačkog nasilja, kao i adekvatno reagovanje i prevencija, od suštinskog su značaja za zaštitu mentalnog i fizičkog zdravlja dece i mladih, te za njihovu uspešnu integraciju u društvo.

KOMPLEKSNOST VRŠNJAČKOG NASILJA

Vršnjačko nasilje predstavlja kompleksan društveni problem koji se javlja u različitim oblicima i situacijama, najčešće među decom i adolescentima u školskom okruženju. Kako bi se ovaj fenomen adekvatno razumeo i istražio, neophodno je analizirati ga iz više perspektiva – psihološki, sociološki i kulturološki. Ovaj teorijski okvir pruža temelj za razumevanje uzroka, oblika i posledica vršnjačkog nasilja, kao i za prepoznavanje ključnih pristupa njegovoj prevenciji.

Nasilje karakteriše, po pravilu, primena sile i ono je najčešće sredstvo za ostvarivanje nekog cilja, ali ono može biti i samo sebi cilj (Igrački, 2014, str. 76).

Vršnjačko nasilje definiše se kao ponavljano agresivno ponašanje između dece i mladih sličnog uzrasta, pri čemu postoji očigledna neravnoteža moći između nasilnika i žrtve (Olweus, 1993). Ono se najčešće dešava u školskom okruženju, ali se može manifestovati i u drugim društvenim sredinama gde su mladi prisutni.

Prema istraživanjima, vršnjačko nasilje može obuhvatati širok spektar agresivnih ponašanja koja imaju za cilj da povrede, ponize ili marginalizuju drugu osobu (Smith, 2014).

Uglavnom se sprovodi s namerom da se drugom licu namerno i bez razloga nanese šteta. To se može dešavati ne samo u školi već i u školskom dvorištu, prilikom dolaska u školu ili povratka kući. Kao najčešći oblici nasilja javljaju se: verbalno (upućivanje pogrđnih reči s ciljem omalovažavanja), socijalna izolacija (prekid komunikacije s određenim detetom), a nažalost česti su i slučajevi fizičkog i seksualnog nasilja (nanošenje lakih i teških telesnih povreda, tuče, deljenje određenih fotografija putem društvenih mreža itd.)

- Fizičko nasilje uključuje direktnu fizičku agresiju, kao što su udaranje, guranje ili povlačenje, i jedan je od najlakše prepoznatljivih oblika vršnjačkog nasilja (Rigby, 2008). Fizičko nasilje često ostavlja vidljive posledice na žrtvi i može biti povezano s ozbiljnim psihološkim posledicama.

- Verbalno nasilje obuhvata uvrede, ponižavanje i zadirkivanje, a iako manje vidljivo od fizičkog nasilja, može biti jednako štetno po mentalno zdravlje žrtve (Wolke & Lereya, 2015). Verbalno nasilje može dugotrajno uticati na samopouzdanje i emocionalnu stabilnost pojedinca.

- Psihološko ili emocionalno nasilje manifestuje se kroz manipulaciju, društvenu izolaciju i širenje glasina. Ovaj oblik nasilja je često prikriven i teže ga je prepoznati, ali može imati duboke posledice na društveni život žrtve (Juvonen & Graham, 2014).

- Digitalno ili sajber nasilje uključuje upotrebu interneta i društvenih mreža za slanje uvredljivih poruka, deljenje neprimerenih slika ili video sadržaja, ili javno sramoćenje žrtve. Ovaj oblik nasilja je postao sve prisutniji s razvojem tehnologije i može se odvijati u bilo koje vreme, čineći ga teže kontrolisanim (Kowalski et al., 2014).

Vršnjačko nasilje se razlikuje od drugih oblika agresije po nekoliko ključnih karakteristika. Pre svega, ono je ponavljajuće, što znači da nije jednokratni događaj, već kontinuirana serija incidenata. Drugo, vršnjačko nasilje karakteriše neravnoteža moći između nasilnika i žrtve, bilo da je reč o fizičkoj snazi, društvenom statusu ili nekoj drugoj vrsti nadmoći (Olweus, 1993). Takođe, vršnjačko nasilje se često odvija u prisustvu posmatrača, koji svojim ponašanjem, bilo da odobravaju ili ne reaguju, mogu dodatno podstaći nasilje (Salmivalli et al., 2011).

Psihološki pristupi nasilju među vršnjacima fokusiraju se na individualne faktore. Na primer, deca koja su nasilna često dolaze iz disfunkcionalnih porodica ili su izložena nasilju u porodici, što ih čini sklonijim agresiji prema drugima (Smith, 2014). Takođe, deca koja pokazuju znake anksioznosti, depresije ili niskog samopouzdanja češće postaju žrtve vršnjačkog nasilja (Juvonen & Graham, 2014).

Sociološki pristupi naglašavaju uticaj okruženja, kao što su školska klima, prijateljski odnosi i društvene norme. U društvima ili školama gde su nasilna ponašanja tolerisana ili ignorisana, vršnjačko nasilje je prisutnije (Salmivalli et al., 2011). Uloga posmatrača je ovde ključna, jer njihova reakcija (ili nereakcija) može podstaći ili obeshrabriti nasilje.

Jedan od najčešće korišćenih modela u proučavanju vršnjačkog nasilja je Model socijalne dominacije, koji objašnjava nasilje kao sredstvo postizanja i održavanja socijalnog statusa unutar grupe vršnjaka. Prema ovom modelu, nasilnici koriste agresiju kako bi potvrdili svoju dominantnu poziciju i potisnuli druge članove grupe, naročito one koji su percipirani kao slabiji (Salmivalli et al., 2011).

Teorija socijalnog učenja, koju je razvio Albert Bandura (1977), sugerise da deca uče nasilno ponašanje posmatrajući druge, bilo u porodičnom okruženju, školi ili putem medija. Deca koja vide nasilno ponašanje i koja ne vide posledice za nasilnike, verovatno će usvojiti slične obrasce ponašanja (Bandura, 1977).

Ovi modeli zajedno pružaju teorijsku osnovu za razumevanje dinamike vršnjačkog nasilja i nude uvide u to kako se može sprečiti, kroz edukaciju, promenu društvenih normi i implementaciju intervencijskih programa.

UZROCI VRŠNJAČKOG NASILJA

Sve društvene promene utiču i na pojavu nasilja u školama. (Gašić-Pavišić, 2004). Razumevanje uzroka vršnjačkog nasilja ključno je za razvoj efikasnih strategija prevencije. Istraživanja pokazuju da na pojavu nasilja među vršnjacima utiče kombinacija individualnih, porodičnih, školskih i šire društvenih faktora. Ovi faktori se međusobno prepliću, stvarajući složen okvir koji objašnjava zašto neka deca postaju nasilnici, a druga žrtve. S obzirom da školsko nasilje zavisi od trenutnog stanja u jednom društvu, ukoliko se nasilnici adekvatno ne sankcionišu neminovno dolazi do povećanja stope nasilja u tom društvu. Osim toga, neki novi oblici agresivnog ponašanja mogu se zbog toga smatrati prihvatljivim, odnosno može doći do usvajanja i primene agresivnog ponašanja kao načina rešavanja određenih situacija.

Individualne karakteristike

Jedan od glavnih uzroka vršnjačkog nasilja leži u individualnim karakteristikama deteta. Deca koja imaju problema s kontrolisanjem besa, pokazuju sklonost ka agresiji ili pate od niskog samopouzdanja često su sklona nasilničkom ponašanju (Olweus, 1993). Istraživanja pokazuju da deca koja su izložena nasilju u porodici ili koja su svedoci nasilnog ponašanja u svom okruženju, razvijaju agresivne tendencije koje potom ispoljavaju prema vršnjacima (Bandura, 1977). Takođe, emocionalne teškoće poput anksioznosti ili depresije mogu povećati verovatnoću da dete postane žrtva vršnjačkog nasilja (Juvonen & Graham, 2014).

Bihevioralni problemi, kao što su impulsivnost i nedostatak empatije, takođe doprinose nasilničkom ponašanju (Kaltiala-Heino et al., 1999). Nasilnici često nemaju sposobnost da prepoznaju osećanja drugih ili da se stave u poziciju žrtve, što im olakšava da nastave sa nasilnim ponašanjem.

Porodični faktori

Porodica igra ključnu ulogu u formiranju socijalnog ponašanja deteta, pa se stoga disfunkcionalna porodična dinamika često povezuje sa nasilničkim ponašanjem. Deca koja potiču iz porodica u kojima su prisutni zanemarivanje, fizičko ili emocionalno zlostavljanje, ili gde roditelji ne postavljaju jasne granice, imaju veću verovatnoću da postanu nasilnici (Lereya et al., 2013). Na primer, autoritarni stil roditeljstva, koji se karakteriše strogim pravilima i fizičkom kaznom, povezan je sa povećanom sklonošću dece ka agresiji (Baumrind, 1991).

Deca koja prisustvuju nasilju u porodici nesumnjivo trpe njegove posledice koje se odražavaju na psihičko zdravlje, (Igrački, Brašovan Delić, 2023: 181) a što može dovesti do anksioznosti, depresije i problema u ponašanju. (World Health Organization, 2002: 103).

Porodični uslovi u kojima dete odrasta utiče na pojavu nasilničkog ponašanja kod dece i to kroz četiri faktora. (Olweus, 1998). Prvi faktor ukazuje na vezu između nedostatka emocionalne podrške od strane roditelja i neposlušnosti i agresivnosti dece. Nedostatak pažnje i topline, posebno u najranijem periodu detinjstva predstavlja faktor rizika za nasilničko ponašanje kasnije. (Baldry, 2003) Drugi faktor ukazuje da nedostatak kontrole i uspostavljanja jasnih granica u ponašanju utiče na povećanje agresivnosti kod dece, a samim tim i nasilničkog ponašanja. Treći važan faktor ukazuje da nasilje među roditeljima, kako i zlostavljanje dece od strane roditelja, predstavlja faktor rizika za agresivno ponašanje dece, ali i vršnjačko nasilje, jer takav obrazac ponašanja biva naučen. Četvrti faktor rizika za vršnjačko nasilje odnosi se na temperament deteta. Naime, sprovedena istraživanja su pokazala da "teže vaspitljiva" deca pokazuju sklonost ka nasilničkom ponašanju, a naročito kada sa roditeljima koji i sami imaju probleme u ponašanju, nisu razvili adekvatan odnos. (Vasta, Haith, & Miller, 1998)

Podaci sudova sa teritorije Republike Srbije pokazuju da nasilju u porodici vrlo često svedoče deca. Naime, prema dobijenim podacima registrovano je 46% učinilaca sa dvoje ili više dece, 28% učinilaca je imalo jedno, 26% je bilo bez dece. Kada su žrtve u pitanju, njih 11, 5 % je bilo bez dece, sa jednim detetom 42,6%, a 39% žrtava imalo je dvoje i više dece. Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasiljem u porodici (Istanbulska konvencija) usvojena je upravo zbog potrebe da se zaštite najranjiviji članovi porodice, žene i deca.

Deca žrtve nasilja i zanemarivanja su deca kod koje postoji opasnost da će postati žrtve ili ako jesu žrtve zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja i eksploatacije, odnosno ako su im fizičko, psihičko ili emocionalno blagostanje i razvoj ugroženi delovanjem ili propustima roditelja, staratelja ili druge osobe koja se o njima neposredno stara. Nasilje u porodici nad decom može da se ispoljava u različitim oblicima: fizičko nasilje, emocionalno nasilje, seksualno nasilje, ekonomsko nasilje/ eksploatacija deteta, zanemarivanje.

S druge strane, deca koja potiču iz porodica sa pozitivnim porodičnim odnosima, gde se podstiče otvorena komunikacija i gde roditelji pružaju emocionalnu podršku, ređe postaju nasilnici ili žrtve vršnjačkog nasilja (Bowes et

al., 2009). Roditelji koji su uključeni u život svoje dece i koji pružaju emocionalnu stabilnost, često igraju preventivnu ulogu u sprečavanju nasilja među vršnjacima.

Školski i društveni faktori

U pokušaju da ostvari organizovano i bezbedno školsko okruženje i održava red i zakon-bezbednost u školi, zajednica i njeni organi kao nosioci i rukovodstvo škole utvrđuju pravila i propise koji će voditi aktivnosti članova obrazovne ustanove i bezbednosti unutar škole. Veština ponašanja u školi i školskom okruženju od strane osoblja škole, roditelja, učenika i odgovornih za bezbednost u društvu u celini, je važan segment ukupnog programa bezbedne škole. (Igrački, et al. 2024).

Školsko okruženje igra značajnu ulogu u oblikovanju ponašanja među vršnjacima. Škole sa niskim nivoom discipline, neefikasnim nadzorom i nedostatkom jasnih politika protiv nasilja često pružaju plodno tlo za vršnjačko nasilje (Salmivalli et al., 2011). Disciplina učenika je preduslov za skoro sve što škola može da ponudi učenicima (McGregori, 2006). Nedostatak podrške od strane nastavnika i neadekvatan odgovor školskog sistema na nasilničko ponašanje mogu povećati verovatnoću da nasilnici nastave sa svojim ponašanjem, dok se žrtve osećaju nezaštićeno. Istraživanje kako nastavnici vide nasilje u školi, (Plut, Pavlović & Popadić, 2012) i (popadić, Pavlović & Plut, 2013), na uzorku od 188 škola, preko dve trećine misli (70%), da je nasilje učenika veći problem nego što je bio ranije, skoro četvrtina njih (23%), smatra da je problem isti, a samo njih 6,2 smatra da je problem manji nego ranije, a 5% zaposlenih izjavljuje da u njihovoj školi nema problema sa nasilnim ponašanjem učenika.

Pored toga, društvene norme koje promovišu takmičarski duh, dominaciju i agresivno ponašanje doprinose nasilju među vršnjacima (Craig et al., 2009). Nasilnici često dobijaju socijalne nagrade kroz povećanje statusa ili popularnosti u grupi, što dalje ohrabruje njihovo ponašanje (Salmivalli, 2010). U ovom kontekstu, uloga posmatrača je ključna jer pasivno prihvatanje ili odobravanje nasilja doprinosi njegovom nastavku.

Preduzimanjem pravovremenih mera prevencije od strane škole ne samo da se smanjuje stepen nasilničkog ponašanja kod dece, već se usvajaju i pozitivni modeli ponašanja koji dovode do zdravijeg ličnog razvoja učenika. (Đurišić, 2015).

Kulturni i društveni uticaji

Šire društvene i kulturne norme takođe utiču na nasilje među vršnjacima. Društva koja vrednuju agresivno ponašanje, kao što je slučaj u nekim okruženjima gde su takmičarski duh i dominacija dominantni modeli ponašanja, često imaju veću stopu vršnjačkog nasilja (Espelage & Swearer, 2010). Mediji, naročito filmovi i video igre, često promovišu nasilje kao prihvatljiv oblik rešavanja sukoba, što može uticati na formiranje nasilničkih stavova kod dece (Anderson et al., 2003).

Internet i društvene mreže dodatno komplikuju ovaj problem, omogućavajući širenje sajber nasilja. Deca i adolescenti danas imaju pristup

platformama gde mogu anonimno ili javno maltretirati svoje vršnjake bez direktnih posledica, što može povećati učestalost nasilja (Kowalski et al., 2014).

Učenici osnovnih i srednjih škola u Srbiji svakodnevno imaju pristup internetu, odnosno aktivni su na društvenim mrežama. (njih oko 90%), (Popadić i Kuzmanović, 2016), s tim da oko 45% dece ima profil na nekoj društvenoj mreži iako su mlađa od 13 godina. (Smahel et al., 2020).

Digitalno nasilje karakteriše:

- zloupotreba interneta i digitalnih uređaja;
- namerno nanošenje štete drugome;
- između izvršioca i žrtve postoji nesrazmera moći.

Digitalno nasilje se može javiti u sledećim oblicima: (Dinić et al. 2021)

- Tkz. – “veselo šamaranje” ili “šaljivo šamaranje” (engl. happy slapping) podrazumeva snimanje udaranja jednog lica, najčešće prolaznika od strane drugog lica ili više njih. Posledica direktnih fizičkih napada na poznate ili nepoznate osobe može biti ne samo nanošenje ozbiljnih telesnih povreda, već i smrt.

- U digitalnom nasilju se uništavanje tuđe imovine odnosi na slanje virusa, promenu ili krađu lozinki odn. hakovanje profila na društvenim mrežama ili imejla itd.

- Objavljivanje uvredljivih sadržaja, slanje poruka određenom licu s ciljem da se ono omalovažava i diskredituje, zlonamerno komentarisanje tuđih objava, predstavlja verbalno digitalno nasilje. Nekrobuling (engl. Necrobullying) kao poseban oblik digitalnog nasilja podrazumeva ostavljanje neprimerenih komentara na profilima osoba koje su izgubile život.

- Javno iznošenje negativnih stavova prema određenoj osobi, grupi ili aktuelnoj temi bez obzira na posledicu predstavlja Onlajn mržnju (engl. online hating) (Dobrowolska, & Sorokowski, 2021). Sa sve učestalijim korišćenjem zloupotrebom društvenih mreža i drugih platformi sve više se ispoljava u onlajn komunikaciji i govor mržnje.

POSLEDICE VRŠNJAČKOG NASILJA

Vršnjačko nasilje ima duboke i dalekosežne posledice koje mogu uticati na žrtve, nasilnike i posmatrača. Ove posledice se manifestuju na različitim nivoima – emocionalnom, psihološkom, socijalnom i akademskom. Dugoročne posledice nasilja među vršnjacima mogu trajati tokom čitavog života, ostavljajući trag na emocionalno i mentalno zdravlje pojedinca. Jedna od najčešćih posledica vršnjačkog nasilja su psihološki problemi koji se razvijaju kod žrtava. Deca i adolescenti koji su izloženi kontinuiranom nasilju često razvijaju anksiozne poremećaje, depresiju, nisko samopouzdanje i osećaj bezvrednosti (Hawker & Boulton, 2000). Istraživanja pokazuju da žrtve vršnjačkog nasilja imaju povećan rizik od razvoja mentalnih poremećaja i suicidalnih misli, što može rezultirati dugoročnim problemima u odraslom dobu (Copeland et al., 2013).

Emocionalni stres povezan sa vršnjačkim nasiljem može takođe uticati na sposobnost deteta da se nosi sa svakodnevnim situacijama, što vodi do izolacije i povlačenja iz društvenih aktivnosti. Osećaj bespomoćnosti i straha od ponavljanja

nasilja može dovesti do trajnog gubitka poverenja u druge ljude i osećaja nesigurnosti (Juvonen & Graham, 2014).

Deca koja su izložena nasilju mogu pokazivati smanjen interes za školu, pad u akademskim postignućima, povećan broj izostanaka i smanjenu koncentraciju na nastavi (Nakamoto & Schwartz, 2010). Ovo se može objasniti povećanim stresom i emocionalnim opterećenjem koje žrtve doživljavaju, što smanjuje njihovu sposobnost da se fokusiraju na školske zadatke. Dugoročno, deca koja su žrtve nasilja mogu napustiti školu, što dodatno otežava njihovu buduću socijalnu i profesionalnu integraciju (Ladd et al., 2017).

Vršnjačko nasilje ima značajan uticaj i na socijalni život žrtava. Deca koja su izložena nasilju često doživljavaju socijalnu izolaciju i imaju poteškoće u stvaranju i održavanju prijateljstava (Salmivalli, 2010). Ova socijalna izolacija može dodatno pogoršati osećaj usamljenosti i nesigurnosti, čineći žrtve podložnijim daljem zlostavljanju. Žrtve često razvijaju osećaj nepouzdanja prema drugima i izbegavaju socijalne situacije, što može rezultirati trajnim problemima u interpersonalnim odnosima u odraslom dobu (Hodges & Perry, 1999).

Nasilnici takođe trpe posledice svog ponašanja. Deca koja se upuštaju u nasilničko ponašanje često razvijaju problematične obrasce ponašanja koji mogu dovesti do delikvencije, zloupotrebe supstanci i kriminalnih aktivnosti u kasnijem životu (Ttofi et al., 2011). Takođe, istraživanja pokazuju da nasilnici imaju povećan rizik od razvoja psiholoških problema, kao što su antisocijalni poremećaji ličnosti i problemi sa agresivnim impulsima (Olweus, 1993). Dugoročno, nasilnici često imaju problema sa prilagođavanjem u društvenim i profesionalnim sredinama. Njihovo agresivno ponašanje može otežati razvijanje pozitivnih odnosa sa vršnjacima i autoritetima, što dodatno povećava njihovu socijalnu izolaciju i smanjuje mogućnosti za uspešan društveni i profesionalni život (Salmivalli, 2010).

Deca koja prisustvuju nasilju među vršnjacima, takođe mogu doživeti negativne posledice. Iako nisu direktno uključeni u nasilje, svedočanstvo nasilja može izazvati stres, anksioznost i osećaj krivice kod posmatrača, naročito ako se osećaju bespomoćno da intervenišu (Rivers et al., 2009). Posmatrači koji pasivno učestvuju ili podržavaju nasilje, čak i nesvesno, mogu razviti normalizovane stavove prema agresivnom ponašanju, što povećava rizik od njihovog budućeg učešća u nasilju.

PREVENCIJA VRŠNJAČKOG NASILJA

Prevencija vršnjačkog nasilja predstavlja ključni aspekt borbe protiv ovog složenog fenomena. Različite strategije prevencije fokusiraju se na individualni, porodični, školski i društveni nivo. Uspostavljanje pozitivne školske klime, jačanje socijalnih veština kod dece, kao i aktivna uloga roditelja i školskih institucija, predstavljaju ključne faktore u sprečavanju nasilničkog ponašanja.

Školski programi prevencije

Školski programi usmereni na prevenciju nasilja među vršnjacima pokazali su se kao jedan od najefikasnijih načina za smanjenje nasilničkog ponašanja. Ovi programi često uključuju edukaciju učenika o vršnjačkom nasilju, razvoj socijalnih veština, kao i intervencije koje uključuju celokupnu školsku zajednicu (Smith et al., 2004). Na primer, „KiVa” program razvijen u Finskoj fokusira se na ulogu posmatrača, podstičući decu da reaguju protiv nasilja, što je dovelo do značajnog smanjenja nasilničkog ponašanja u školama koje su usvojile ovaj program (Salmivalli et al., 2011).

Efikasnost školskih programa prevencije zavisi od njihove dosledne implementacije i uključivanja svih učesnika – učenika, nastavnika i roditelja. Programi koji uključuju obuku nastavnika i osoblja o prepoznavanju i reagovanju na nasilje, kao i proaktivno uključivanje roditelja, pokazuju veće stope uspešnosti (Bradshaw et al., 2013). Takođe, programi koji promovišu empatiju, rešavanje sukoba i pozitivne socijalne interakcije između vršnjaka smanjuju rizik od nasilja (Olweus, 1993).

Za razvoj deteta kao društvenog, socijalnog bića veoma su značajni određeni preventivni programi:

- Za rešavanje socijalnih problema i poboljšanje interakcije između učenika veoma su bitni određeni programi koji su usmereni na razvoj komunikacijskih veština;

- Za adekvatnu analizu socijalnog problema i izbor najadekvatnijeg načina za njegovo rešavanje važni su programi kojima se unapređuju procesi mišljenja;

- Radi razvoja empatije neophodni su programi usmereni na povećanje mogućnosti da se prepoznaju svoja i tuđa osećanja, a sve u cilju adekvatne reakcije u određenim situacijama;

- Kod dece koja imaju problem sa kontrolom besa neophodno je sprovesti programe koji imaju za cilj da ih nauče kako da prepoznaju situacije u kojima ih obuzima bes i koje tehnike mogu preduzeti kako bi ga smanjili.

Da bi škola kao vaspitno – obrazovna ustanova mogla da ispuni svoj zadatak, neophodno je postupanje u skladu sa „Posebnim protokolom za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama“.

Uloga roditelja i porodice

Roditelji imaju ključnu ulogu u prevenciji vršnjačkog nasilja, jer se nasilničko ponašanje često formira kroz interakcije u porodici. Pozitivan roditeljski stil, koji uključuje postavljanje jasnih pravila, emocionalnu podršku i aktivno uključivanje u život deteta, može smanjiti verovatnoću da dete postane nasilnik ili žrtva (Lereya et al., 2013). Autoritativan stil roditeljstva, koji kombinuje toplotu i kontrolu, povezan je sa nižim stopama nasilničkog ponašanja, dok su zanemarujući i

autoritarni stilovi roditeljstva povezani sa većim rizikom od nasilja (Baumrind, 1991).

Obuka roditelja za prepoznavanje znakova vršnjačkog nasilja, kao i uloga podrške u suočavanju sa nasiljem, predstavlja važan aspekt prevencije (Bowes et al., 2009). Roditelji koji su uključeni u školske aktivnosti i koji grade pozitivnu komunikaciju sa svojim detetom mogu značajno doprineti smanjenju nasilničkog ponašanja.

Edukacija i razvijanje socijalnih veština

Jedan od glavnih ciljeva programa prevencije vršnjačkog nasilja je razvoj socijalnih i emocionalnih veština kod dece. Istraživanja pokazuju da deca koja poseduju razvijene socijalne veštine, kao što su empatija, samokontrola i sposobnost rešavanja sukoba, ređe učestvuju u nasilju (Durlak et al., 2011). Programi koji uključuju učenje o emocionalnoj inteligenciji, kao i vežbanje nenasilne komunikacije i rešavanja sukoba, pomažu deci da razviju zdravije odnose sa vršnjacima i izbegnu nasilničko ponašanje.

Takođe, osnaživanje žrtava kroz edukaciju o načinima na koje mogu odgovoriti na nasilje, kao i obuka nastavnika za pružanje emocionalne podrške, igraju ključnu ulogu u prevenciji nasilja. Ovi programi mogu uključivati radionice o samopoštovanju, tehnike suočavanja sa stresom i emocionalnu otpornost, što pomaže deci da se bolje nose sa nasilnim situacijama (Smith et al., 2004).

Promovisanje pozitivne školske klime

Pozitivna školska klima, koja podstiče zajedništvo, poštovanje i saradnju, jedan je od ključnih faktora u sprečavanju vršnjačkog nasilja. Škole koje promovišu inkluzivno okruženje i koje aktivno rade na smanjenju tenzija među učenicima pokazuju niže stope nasilja (Espelage & Swearer, 2010). Uključivanje učenika u donošenje odluka, podsticanje zajedničkih aktivnosti i promocija pozitivnih vrednosti u školi mogu pomoći u smanjenju nasilničkog ponašanja.

Programi poput vršnjačkog medijatorstva, gde učenici pomažu u rešavanju sukoba među vršnjacima, pokazali su se efikasnim u sprečavanju eskalacije nasilja (Gini et al., 2008). Ovi programi podstiču decu da preuzmu odgovornost za svoje postupke i da razviju veštine nenasilnog rešavanja sukoba.

Kultura nulte tolerancije prema nasilju

Kultura nulte tolerancije prema nasilju u školama i društvu predstavlja važnu preventivnu strategiju. Kada škole dosledno primenjuju pravila i politike protiv nasilja, nasilničko ponašanje se značajno smanjuje (Ttofi & Farrington, 2011). Ove politike moraju biti jasne i dobro komunicirane, sa doslednim sankcijama za nasilno ponašanje i pružanjem podrške žrtvama.

Uspeh prevencije vršnjačkog nasilja zahteva zajednički napor svih učesnika – učenika, roditelja, nastavnika i društva. Samo kroz integrisani pristup moguće je stvoriti sigurno i podržavajuće okruženje u kojem se nasilje među vršnjacima može smanjiti.

ZAKLJUČAK

Vršnjačko nasilje je kompleksan i višeslojan problem koji pogađa kako žrtve, tako i nasilnike i posmatrače. Razumevanje uzroka, posledica i efikasnih strategija prevencije ključno je za smanjenje ove pojave u školama i društvu. Istraživanja su pokazala da su faktori poput porodične dinamike, individualnih karakteristika i školske klime presudni u razvoju nasilničkog ponašanja (Lereya et al., 2013; Olweus, 1993). Posledice vršnjačkog nasilja su ozbiljne i dugoročne. Žrtve se suočavaju sa psihološkim problemima poput anksioznosti, depresije i niskog samopoštovanja (Hawker & Boulton, 2000; Juvonen & Graham, 2014), dok nasilnici često razvijaju antisocijalne obrasce ponašanja i povećan rizik od delikventnog ponašanja (Ttofi et al., 2011). Posmatrači, iako nisu direktno uključeni, takođe trpe posledice, suočavajući se sa stresom i osećajem krivice (Rivers et al., 2009). Žena koja je žrtva nasilja u porodici suočava se sa brojnim psihičkim posledicama koje je ometaju da adekvatno reaguje na zahteve dece, što se na kraju odražava i na psihičko zdravlje dece. Rezultati istraživanja pokazuju da deca koja svakodnevno svedoče nasilju odrastaju verujući da je ono prihvatljivo sredstvo za rešavanje problema i kontrolu ljudi, te da zbog toga neće biti sankcionisani. Prevencija vršnjačkog nasilja zahteva integrisan pristup koji uključuje škole, porodice i širu zajednicu. Programi prevencije koji promovišu pozitivnu školsku klimu, razvijaju socijalne veštine kod dece i uključuju roditelje pokazali su se kao najefikasniji (Bradshaw et al., 2013; Salmivalli et al., 2011). Škole koje sprovedu programe nulte tolerancije prema nasilju i aktivno uključuju sve učesnike u procesu prevencije ostvaruju značajne rezultate u smanjenju nasilja (Smith et al., 2004).

Iako je borba protiv vršnjačkog nasilja izazovna, kontinuirana edukacija, promocija empatije i saradnje među vršnjacima, kao i podrška roditelja i nastavnika, mogu doprineti stvaranju sigurnog i podržavajućeg okruženja za svu decu. Kako bi se dugoročno smanjilo nasilje među vršnjacima, potrebno je konstantno raditi na unapređenju preventivnih strategija i uključivanju svih relevantnih aktera.

LITERATURA

1. Anderson, C. A., Berkowitz, L., Donnerstein, E., Huesmann, L. R., Johnson, J. D., Linz, D., ... & Wartella, E. (2003). The influence of media violence on youth. *Psychological Science in the Public Interest*, 4(3), 81-110. https://doi.org/10.1111/j.1529-1006.2003.pspi_1433.x
2. Baldry, C. A. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse Neglect*, 27, 713-732.
3. Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use. *The Journal of Early Adolescence*, 11(1), 56-95. <https://doi.org/10.1177/02724316911111004>
4. Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice Hall.
5. Bowes, L., Maughan, B., Caspi, A., Moffitt, T. E., & Arseneault, L. (2009). Families promote emotional and behavioural resilience to bullying: Evidence of an environmental effect. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51(7), 809-817. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2009.02197.x>

6. Bradshaw, C. P., Wassdorp, T. E., & O'Brennan, L. M. (2013). Intervention for bullying in schools: A national perspective on school psychologists' practices and perceptions. *Psychology in the Schools, 50*(9), 963-977. <https://doi.org/10.1002/pits.21738>
7. Craig, W. M., Pepler, D. J., & Blais, J. (2009). Responding to bullying: What works? *School Psychology International, 28*(4), 465-477. <https://doi.org/10.1177/0143034307084136>
8. Cohen, J., & Freiberg, A. (2013). School climate and bullying prevention. Retrieved Jun 13, 2015. from <http://www.schoolclimate.org/publications/documents/sc-brief-bullying-prevention>
9. Calvete, E., Orue, I., Estévez, A., Villardón, L., & Padilla, P. (2010). Cyberbullying in adolescents: Modalities and aggressors' profile. *Computers in Human Behavior, 26*, 1128–1135. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.03.017>
10. Copeland, W. E., Wolke, D., Angold, A., & Costello, E. J. (2013). Adult psychiatric outcomes of bullying and being bullied by peers in childhood and adolescence. *JAMA Psychiatry, 70*(4), 419-426. <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2013.504>
11. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. *Child Development, 82*(1), 405-432. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2010.01564.x>
12. Dinić, B., Petrović, J., Zotović Kostić, M., Milovanović, I. i Mihić, V. (2021). Rizična upotreba društvenih mreža kod adolescenata. Novi Sad, RS: Filozofski fakultet u Novom Sadu. Preuzeto sa <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadržaj/2021/978-86-6065-650-8>
13. Espelage, D. L., & Swearer, S. M. (2010). A social-ecological model for bullying prevention and intervention: Understanding the impact of adults in the social ecology of youngsters. In S. R. Jimerson, S. M. Swearer, & D. L. Espelage (Eds.), *Handbook of bullying in schools: An international perspective* (pp. 61-72). Routledge.
14. Fegenbush, B., & Olivier, D. (2009). Cyberbullying: A Literature Review. Paper presented at the Annual Meeting of the Louisiana Education Research Association Lafayette. Available at http://ullresearch.pbworks.com/f/Fegenbush_Cyberbullying_LERAConferencePaper.pdf
15. Gottfredson, G. D., Gottfredson, D. C., Payne, A. A., & Gottfredson, N. C. (2005). School climate predictors of school disorder: results from National Study of Delinquency Prevention in School. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 42* (4), 412-444.
16. Gašić-Pavišić, S. (2004). Mere i programi za prevenciju nasilja u školi, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja, 36*, 168-188.
17. Gini, G., Pozzoli, T., Borghi, F., & Franzoni, L. (2008). The role of bystanders in students' perception of bullying and sense of safety. *Journal of School Psychology, 46*(6), 617-638. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2008.02.001>
18. Huang, Y., & Chou, C. (2010). An analysis of multiple factors of cyberbullying among junior high school students in Taiwan. *Computers in Human Behavior, 26*(6), 1581–1590. doi:10.1016/j.chb.2010.06.005
19. Hawker, D. S. J., & Boulton, M. J. (2000). Twenty years' research on peer victimization and psychosocial maladjustment: A meta-analytic review of cross-sectional studies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 41*(4), 441-455. <https://doi.org/10.1111/1469-7610.00629>
20. Hodges, E. V., & Perry, D. G. (1999). Personal and interpersonal antecedents and consequences of victimization by peers. *Journal of Personality and Social Psychology, 76*(4), 677-685. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.4.677>

21. Zakona o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta („Službeni list SFRJ” - dodatak: Međunarodni ugovori, broj 15/90 i „Službeni list SRJ” - dodatak: Međunarodni ugovori, broj 4/96 i 2/97)
22. Igrački, J. (2014). Krivičnopravni i kriminološki aspekt nasilja i nasilničkog ponašanja. Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja. Vol. XXXIII / 1 / 137-148.
23. Igrački, J. & Brašovan Delić, M.(2023),Prepoznavanje dece kao žrtve nasilja u porodici i njihova krivičnopravna zaštita u krivičnom postupku, Izazovi i perspective razvoja pravnih sistema u XXI vijeku. Međunarodni naučni skup. Zbornik radova. Godina III. Banja Luka. broj 3. Tom II. str. 179- . DOI 10.7251/NSTT22301179I. UDK 343.4:316.356.2-053.3/6.
24. Igrački, J., Skakavac, Tatjana Z. & Manojlović, Dragan A. (2024). Mass Murder in “Vladislav Ribnikar” Primary School: Victimization of Students, a Consequence of the Non-Existence of the “Safe School” Concept and Crime Prevention. ВИКТИМОЛОГИЈА . Т.11, №1. pp.144-161. UDC 343.13+343.988. DOI: 10.47475/2411-0590-2024-11-1-144-161
25. Igrački, J. (2012). Policija kao subjekt u prevenciji zlostavljanja dece. Zbornik IKSI. Beograd.
26. Juvonen, J., & Graham, S. (2014). Bullying in schools: The power of bullies and the plight of victims. *Annual Review of Psychology*, 65(1), 159-185. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115030>
27. Konvencija o pravima deteta, <https://www.unicef.org/serbia/media/3186/file/Konvencija%20o%20pravima%20deteta.pdf>
28. Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasiljem u porodici, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=210>.
29. Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073–1137. <https://doi.org/10.1037/a0035618>
30. Kaltiala-Heino, R., Rimpelä, M., Rantanen, P., & Rimpelä, A. (1999). Bullying at school—an indicator of adolescents at risk for mental disorders. *Journal of Adolescence*, 22(5), 705-717. <https://doi.org/10.1006/jado.1999.0341>
31. Lereya, S. T., Samara, M., & Wolke, D. (2013). Parenting behavior and the risk of becoming a victim and a bully/victim: A meta-analysis study. *Child Abuse & Neglect*, 37(12), 1091-1108. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2013.03.001>
32. Ladd, G. W., Ettekal, I., & Kochenderfer-Ladd, B. (2017). Peer victimization trajectories from kindergarten through high school: Differential pathways for children's school engagement and achievement? *Journal of Educational Psychology*, 109(6), 826-841. <https://doi.org/10.1037/edu0000187>
33. Malecki, W. P, Kowal, M., Dobrowolska, M., & Sorokowski, P. (2021). Defining Online Hating and Online Haters. *Frontiers in Psychology*, 12:744614. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.744614>
34. McGregor, Ian. "Offensive defensiveness: Toward an integrative neuroscience of compensatory zeal after mortality salience, personal uncertainty, and other poignant self-threats." *Psychological Inquiry* 17.4 (2006): 299-308
35. Nedimović T. & Biro M. (2011). Faktori rizika za pojavu vršnjačkog nasilja u osnovnim školama. *Primenjena psihologija*. Br 3. str. 229-244.
36. Nakamoto, J., & Schwartz, D. (2010). Is peer victimization associated with academic achievement? A meta-analytic review. *Social Development*, 19(2), 221-242. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9507.2009.00539.x>

37. Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Blackwell.
38. Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi. Što znamo i što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.
39. Posebni protokol za zaštitu dece od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama. https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Posebni_protokol_-_obrazovanje1.pdf
40. Popadić, D., Plut, D. et al. (2014). *Nasilje u školama u Srbiji: Analiza stanja od 2006. do 2013. godine*, Beograd: Institut za psihologiju, UNICEF.
41. Popadić, D. (2007). *Nasilje u školama*, Beograd: Institut za psihologiju, UNICEF Srbija.
42. Plut, D. i Popadić, D. (2007). *U lavirintu nasilja*, Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
43. Pavlović, S. (2020). *Svest, iskustva i strategije srednjoškolke i srednjoškolaca za imenovanje problema digitalnog seksualnog i rodno zasnovanog nasilja – izveštaj za Srbiju*. Beograd: Autonomni ženski centar. Preuzeto sa https://www.womenngo.org.rs/images/publikacije-dp/2020/Digitalno_nasilje_i_mladi-izvestaj_za_Srbiju.pdf
44. Popadić, D. & Kuzmanović, D. (2016). *Mladi u svetu interneta – korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije UNICEF. Preuzeto sa http://www.unicef.rs/wpcontent/uploads/2016/09/Mladi_u_svetu_interneta_web.pdf
45. Popadić, D., Pavlović, Z., Petrović, D., & Kuzmanović, D. (2016) *Global Kids Online Serbia: Balancing between opportunities and risks: Results from the pilot study*. Belgrade, RS: University of Belgrade. Retrieved from http://globalkidsonline.net/wp-content/uploads/2016/05/Countryreport_Serbia-final-26-Oct-2016.pdf
46. Rigby, K. (2008). *Children and bullying: How parents and educators can reduce bullying at school*. Blackwell.
47. Rivers, I., Potrat, V. P., Noret, N., & Ashurst, N. (2009). Observing bullying at school: The mental health implications of witness status. *School Psychology Quarterly*, 24(4), 211-223. <https://doi.org/10.1037/a0018164>
48. Salmivalli, C., Kärnä, A., & Poskiparta, E. (2011). Counteracting bullying in Finland: The KiVa program and its effects on different forms of being bullied. *International Journal of Behavioral Development*, 35(5), 405–411. <https://doi.org/10.1177/0165025411407457>
49. Smith, P. K. (2014). *Understanding school bullying: Its nature and prevention strategies*. SAGE Publications.
50. Salmivalli, C., & Nieminen, E. (2002). Proactive and reactive aggression among school bullies, victims, and bully-victims. *Aggressive Behavior*, 28(1), 30–44. <https://doi.org/10.1002/ab.90004>
51. Smith, P. (2006). Справување со насилството: европска перспектива. In C. Gittins (Ed.), *Намалување на насилството во училиштата – како да се сменат нештата* (pp. 10–20). Република Македонија: Совет на Европа.
52. Smahel, D., Machackova, H., Mascheroni, G., Dedkova, L., Staksrud, E., Ólafsson, K., Livingstone, S., & Hasebrink, U. (2020). *EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries*. London, UK: London School of Economics and Political Science. <https://doi.org/10.21953/lse.47fdeqj01of0>
53. Salmivalli, C. (2010). Bullying and the peer group: A review. *Aggression and Violent Behavior*, 15(2), 112-120. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2009.08.007>

54. Salmivalli, C., Kärnä, A., & Poskiparta, E. (2011). Counteracting bullying in Finland: The KiVa program and its effects on different forms of being bullied. *International Journal of Behavioral Development*, 35(5), 405-411. <https://doi.org/10.1177/0165025411407457>
55. Smith, P. K., Pepler, D., & Rigby, K. (2004). *Bullying in schools: How successful can interventions be?* Cambridge University Press.
56. Đurišić, M. (2015). Povezanost školske klime i vršnjačkog nasilja. Deveti Međunarodni naučni skup Specijalna edukacija i rehabilitacija danas. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, 25–27. septembra, str. 203–209.
57. Čeriman, J., Duhaček, N., Perišić, K., Bogdanović, M. i Duhaček, D. (2015). Istraživanje rodno zasnovanog nasilja u školama u Srbiji (Survey on gender based violence in schools in Serbia). Belgrade: UNICEF. Available at http://www.unicef.rs/wp-content/uploads/2016/09/Istrazivanje_rodno_zasnovanog_nasilja_u_skolama_u_Srbiji.pdf
58. UNICEF. (n.d.) Konvencija o pravima deteta. https://www.unicef.org/ceecis/CRC_Serbian_2014.pdf
59. World Health Organization: “World report on violence and health”, 2002.
60. Wolke, D., & Lereya, S. T. (2015). Long-term effects of bullying. *Archives of Disease in Childhood*, 100(9), 879–885. <https://doi.org/10.1136/archdischild-2014-306667>
61. Ttofi, M. M., Farrington, D. P., Lösel, F., & Loeber, R. (2011). The predictive efficiency of school bullying versus later offending: A systematic/meta-analytic review of longitudinal studies. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 21(2), 80-89. <https://doi.org/10.1002/cbm.808>